

Проф. др Милосав Ж. Чаркић

Институт за српски језик

Српске академије наука и уметности

Београд

carkic@bitsyu.net

Акцентатски систем српског језика

24. 6. 1998

0. У говору се обично по једна реч (или група њих) нарочито истиче између осталих речи у реченици. А тако се исто и поједини гласови (и то увек самогласници) снагом и висином (тј. јачином и тоном) истичу између осталих гласова појединих речи. Ово се истицање, или наглашавање, назива акцентом, а слог са самогласником који се јачином и тоном истиче изнад осталих слогова исте речи јесте акцентовани слог. У акцентованом слогу разликују се три елемента: јачина (интензитет), висина (тон) и трајање (дужина). Обједињена ова три момента дају акцент. Сви језици имају свој акцент. Понекад је осетна разлика у акцентуацији између појединих језика исте групе, а и унутар граница једнога језика постоје уочљиве разлике у акцентуацији између појединих говорних зона. Акцент је управо онај пратилачки елемент једнога говора који даје лепоту и живост речима. Разликују се две врсте акцентуације: динамичка или експираторна и музичка или хроматична.

1. **Врсте и особине акцента.** Акцент имају, дакако, и други језици, али се српски од осталих језика одликује разноликошћу акцената, којих само у говорима што чине ужу основицу српског књижевног језика има четири. Од њих су два кратки, а два дуги. По природи својој они су опет двојаки: једни су силазног, а други узлазног карактера, па их према томе, и називамо *краткослазни*, *краткоузлазни*, *дугослазни* и *дугоузлазни*. Према овоме систем од четири акцента у српском књижевном језику се дели:

- по висни на: *узлазне* и *силазне*;
- по трајању на *кратке* и *дуге*;
- по дужини: на слокове *са дужином* и *без дужине*.

Акценти могу бити

	силазни	узлазни
дуго	пVво	рhка
кратки	грfd	нtга

Слогови са дужином долазе после акцената (јгс{н, јјндк, клqветн}к, корZдрр). Акцентске могућности у српском језику пружају шест варијација изговора сваког самогласника:

ѐ, е, г, w, q, {,

й, v, c, x, z, },
 ѓ, u, o, y t, p,
 љ, l, k, h, j, :,
 њ, d, f, s, a, g, и слоговно p:
 p, *, :, |, ~, \.

Дугосилазни акценат има тон који се у почетку мало креће навише, али се одмах нагло спушта, чак испод почетног нивоа и прелази у тон следећег слога (нарочито у емфазу). Слично се креће и интензитет: почетак јачи а затим слабије. Следећи слог се изговара на нешто вишем нивоу од завршног тона наглашеног слога али са слабијом снагом. Код вишесложних речи остали слогови су слабијег изговора и равнају се према тону и интензитету других слогова. Ево неколико речи са дугосилазним акценатом:

глд, шлм, штvt, стлб, стиг, брд, мист, кист, пећ, зстава, рубље, сенка, слнце, тлжан, пvво, прдсак, здрдвље, рдник, мдјстор, пvш{м, кдж{м, леп}, бел}.

Краткосилазни акценат се лако изговара. Слог под краткосилазним акценатом чује се као оштар тонски пад (1–2 тона), а нагласак је толико јак да се суседни слог често редукује. И вокал следећег слога је кратак. У емфазу се наглашени слог још више истиче, што делује на веће слабење другог слога. ово посебно долази до изражаја и вишесложним речима у којима, после наглашеног слога, сви остали постају слабији са већим опадањем интензитета што се иде према крају. Ево неколико речи са краткосилазним акценатом:

прfg, п; ст, мсш, сfn, роб, вгтар, пfc, лfv, брт, ксша, лспа, поље, крфа, кьсга, пгсма, jfgње, вгтар, ссток, жфлостан, рфлостан, глгдати, вгсело, сгрдм, шсј{м.

Дугоузлазни акценат је типичан акценат српског књижевног језика па је странцима изузетно тежак (као и Србима из дијалекатских подручја са кратким акценатом, нпр. источна Србија). Основна одлика дугоузлазног акцента је дуг вокал који се мелодијски креће навише у успону тонова (6–8). Интензитет изговора прати снажно тонско кретање до половине успона, а онда нагло слаби, опада. Овај пад не достиже почетни ниво већ остаје изнад њега. Занимљиво је да слог иза акцентованог прихвата мелодију акцентованог слога и изговара се на висини којом се завршава тон акцентованог слога. Ево неколико речи са дугоузлазним акценатом:

врwме, рhка, глSва, сhSга, клhпа, пWта, лwпа, рSдитит, шWтатаи, кадXфа, тетXва, инстити, заповWдати, понSвљати, угњетSвати, телефонXрати, сељска, тежска.

Краткоузлазни акценат по изговору је сличан дугоузлазном, али са мањим обимом тонова у мелодији (3–5), односно са краћим трајањем. Интензитет је као код дугоузлазног акцента. Краткоузлазни акценат је, у ствари, за половину краћи од дугоузлазног акцента. проблем изговора најбоље се решава ако се зна да слог иза акцентованог прихвата део мелодије и интензитета наглашеног слога, тако да се они допуњују. Наглашени слог је кратак, а суседни може бити и кратак и дуг. Тон првог слога никада није на вишој тонској висини од тона другог слога, већ управо обрнуто, тон другог слога је на вишој висини од тона првог слога. Ево неколико речи са краткоузлазним акценатом:

vта, гтра, кtса, кtза, кtсац, кtнац, жZвот, сqло, jjнгк, сqљк, Бетград, слобtда, задtбити, тишZна, висZна, говtрити, покупtвати, капqтqн, телqфрн.

Дужина (квантитет) слога по изговору је веома блиска тонској линији дугосилазног акцента, само је мањи тонски обим. Разлика је у томе што је слог под акценатом наглашен, а под дужином није, већ се само дуже изговара са истим интензитетом и мелодијом, мада се осећа једва пријетно тонско кретање слично дугосилазном акценту. Ево неколико речи које имају дужину:

п*в}, будhнрст, рfдрст, згргд{, мdјк}, jjнгк, секрqтр, бqжње, првd{, сd{ш, пгвдм, сгрдм, псј{м, синувd, градуvд, продавсчd, уцењивсчd, купопродjн}, .

2. Распоред акцената. Учесталост акцената у српском књижевном језику износи: краткосилазни – 25,28%, краткоузлазни – 24,30%, дугосилазни – 14,46% и дугоузлазни

8,40%. Дужина је најчешће непосредно иза акцентованих слогова – 20,90%, док су остале дужине ређе – 6,61%. Акценат српског стандардног језика је делимично слободан, тј. неки акценти имају делимичну слободу и могу се јавити на различитим слоговима унутар вишесложних речи – то су узлазни акценти. Ево неколико потврда за акценте узлезне интонације:

гтра, ктса, ктза, дтцент, нтра, ширзна, развесцити, разговтрити, глсва, лшпа, тђжан, рсдити, тетхва, окупсција, генерсција, испреписхвати, испребхјати.

Али ни акценти ове интонације нису отпуно слободни јер не могу да се јаве на крајњим слоговима. Акценти силазне интонације, опет, везани су за први слог. На унутарњим слоговима вишесложних речи, ако нису у питању сложенице и туђице које се још нису потпуно прилагодиле законима српског језика, не налазимо силазне акценте. Ево неколико речи са силазне интонације:

пфс, лfv, брft, коњ, стlб, пећ, кист, грдд, лlк, кkћа, поље, ксша, лспа, крfва, jfc{н, цвеће, слша, првда, слнце, здрвље, рдник, белg, дvвно, рd}м, пvш{м.

3. Акценат сложеница. Сложене речи у српском језику имају један или два акцента зависно од природе сложенице. Мада је правило акцентуације српског књижевног језика да не толерише акценте силазне интонације ван првог слога вишесложних речи, у неким сложеницама наилази се и на такве акценте на неком од унутрашњих слогова. Такви су и ови примери:

плавткоса, кривтнос, бубамсра, пазикућа, прабаба, блfgдан, потпоручник, вглеград, главтбоља, вtдопад, jгtзапад, пfроброд, ранорfнилац, купопродаја.

Има, међутим, случајева где и стандардни ортоепски нормативи дозвољавају и појаву двојакх акцената унутар једне речи, односно сложенице са већим бројем слогова. Ево неколико речи са два акцента:

ндjјаснији, ндjјефтzниј}, ндjуначниј}, контраатак, нсродноослобtдилачк}, контрареволhција, контраадмzргл, контрашпијунсжа, кртmпирчурба.

4. Акценат страних речи. Акцентовање страних речи захтева прилагођавање књижевној норми српског језика. У том смислу силазни акценат са последњег слога стране речи преноси се на претходне слокове као узлазни. Ево неколико таквих примера:

- правилно је **стjдент**, а не **студгнт**;
- правилно је **факjлт{т**, а не **факултет**;
- правилно је **бзцикл**, а не **бицскл**;
- правилно је **комjнист**, а не **комунсст**;
- правилно је **телqvизија**, а не **телевсзија**.

5. Акценатски дублети. Један број речи у српском књижевном језику, углавном именица, земеница и глагола, у неким облицима има двоструку акцентуацију. Акценатска разлика је везана за поједине облике једне речи, што најчешће има и своје регионалне облике. Истина, овакви акценатски дублети су даанс особина и књижевног језика, тј. књижевни језик прихвата и такве акценатске разлике, јер се оне не косе са основним ортоепским нормама: силазни акценти су везани за први слог, узлазни акценти се не јављају на једносложним речима ни на последњем слогу вишесложних речи, неакцентована дужина се не јавља на предакценатском слогу. Ево неколико најкарактеристичнијих случајева.

Именице:

– једносложне именице мушког рода на сугласник са дугосилазним акцентом типа: **сvн, грдд, дрlг** имају у генитиву множине двоструку акцентуацију (**снова – синува, грfдова – градува, дрkгова – другува**);

– двосложне именице мушког рода на сугланик са краткосилазним акцентом типа: **гвѣран**, **голуб**, **дснар** имају у генитиву множине двоструку акцентуацију (**гѣвранрвд** – **гавранувд**, **голубрвд** – **голубувд**, **дсндрд** – **динспрд**);

– тросложне именице мушког рода на сугласник са кратким акцентом типа: **прсјатељ**, **взногрд** имају у генитиву множине двоструку акцентуацију (**прсјатѣљд** – **пијатѣљд**, **взногрдд** – **виногрсдд**).

Личне заменице:

– личне заменице у генитиву једине имају дублетске акценте (**мгне** – **мѣне**, **тгбе** – **тѣбе**, **њгга** – **њѣга**).

Глаголи:

Глаголи у првом и другом лицу множине презента у свим врстама имају двоструку акцентуацију.

I **пѣчемо** – **пѣчѣмо**, **пѣчете** – **пѣчѣте**,
II **жѣлимо** – **жѣлѣмо**, **жѣлите** – **жѣлѣте**,
III **учимо** – **учѣмо**, **учите** – **учѣте**,
IV **чѣтамо** – **чѣтѣмо**, **чѣтате** – **чѣтѣте**.

6. Акцент као елемент семантике. Акценти у српском књижевном језику имају семантичко-диференцијалну функцију у речи, тј. могу бити и носиоци семантичке разлике између истоветних гласовних скупова. Тако између два гласовно идентична склопа акценат се јавља као носилац семантичке, значењске разлике. Ево неколико таквих примера:

јѣрица (млада коза) – **јарица** (пшеница засејана у пролеће),
лѣк (део примитивног оружја) – **лѣк** (врста поврћа),
грѣд (веће насељено место) – **грѣд** (природна непогода, туча),
кѣпѣти (куповати) – **кѣпѣти** (сакупљати),
крѣкѣти (крунисати) – **крѣкѣти** (комити, рунити),
малина (воће) – **малѣна** (мањина),
срѣдина (део хлеба) – **средѣна** (средиште, центар),
лѣне (прилог), – **лѣнѣ** (глагол) – **лѣне** (именица),
сѣло (насеље) – **сѣло** (седељка) – **сѣло** (глагол).

7. Дужина (квантитет). Поред четири акцента српски књижевни језик има и ненаглашену дужину на извесним слоговима, која се јавља иза акцента. Уз мелодијску лепоту, дужина има и семантичку функцију. Међутим, постоји тенденција да се она у савременом говору, због језичке економије, полако изгуби. Дужина се најчешће јавља у функцији разликовања граматичких облика. Ево неколико најчешћих случајева:

– генитив једине именица женског рода на -а: **жѣнѣ**, **мѣјкѣ**, **сѣстрѣ** (ѣ);
– инструментал једине женског рода на -а: **жѣнѣрѣ**, **сѣстрѣрѣ**, **другѣрицѣрѣ** (р);
– генитив множине свих именица са падежним наставком **а** и **и**: **учитѣлѣницѣ**, **сѣтспѣ**, **кѣтѣ**, **сѣмѣтѣ**};
– придеви одређеног вида: **бѣлѣ**, **бѣлѣ**, **бѣлѣ**; **добѣрѣ**, **добѣрѣ**, **добѣрѣ**;
– презент: **чѣтѣмѣ**, **дѣсѣнѣ**{м}, **пѣдѣнѣ**{м}, **јѣдѣ**{м}, **пѣкѣнѣ**{м}, **грѣхѣ**{м}, **сѣвѣ**{м};
– имперфекат: **нѣсѣдѣхѣ**, **пѣсѣдѣхѣ**, **ковѣдѣхѣ**, **пѣвѣдѣхѣ**, **казивѣдѣхѣ**, **сѣгрѣхѣ**;
– глаголски прилог садашњи: **чѣтѣјѣ**: **ѣи**, **орѣ**: **ѣи**, **сиштѣ**: **ѣи**, **пѣгѣ**: **ѣи**, **тѣшѣ**: **ѣи**.

8. Преношење акцента. Једна од особина акцента у српском књижевном језику јесте и његова покретљивост, односно преношење на претходне слоге или речи које нису акцентоване. То су по правилу предлози и везници, као и енклитички облици заменица и помоћни глаголи. Ове речи са акцентованим речима чине акценатску целину: *Рекао сам ти*. Ова појава је некада била општа, а која се у наше време све више ограничава на говоре

ијекавског наречја. Према времену вршења и резултатима добијеним тим преношењем, разликује се старо и ново преношење акцената на проклитике. Старо преношење везано је за предбалканску епоху развитка српског и других словенских језика, а огледа се у примерима:

ногу – нѣ ногу, р| ку – нѣ р: ку, зору – к зору, зкму – к зиму, воду – нѣ воду, гору – нѣ гору, строст – под старост, воду – по воду.

Акцент је пренесен на предлог, али се није мењала његова интонација, и даље је остао акценат силазне природе. Ново преношење је везано за балкански период развитак српског језика и својствено је само млађим говорима екавског и ијекавског изговора српског језика, који су и доживели метатонију на овим просторима. То преношење имамо у примерима:

нис – на нрс, стрѣж{ – до стрѣж{, ккћ{ – тд кућ{, брѣга – тд брата, прѣга – иза прага, њсву – на њиву, п; ста – прект прста, гкше – исптд гуше.

Резултат овога преношења није исти са оним који је добивен у предбалканској епоси. Док се код старог преношења чувала интонација основне речи, дотле се при овом преношењу мења интонација – од силазне постаје узлазна. То је све у сагласности са изменом акцената која се вршила у тим говорима после 15. века. Преношење се обично јавља код силазних акцената, јер они не могу стајати у средини речи: **у ккћи – ј кући, од мѣјк{ – тд мѣјк{, не нос}м – нѣ нос}м.** Овакав случај се дешава и са сложеницама у којима силазни акценат прелази на префикс: **пѣсти – напасти, спѣвгм – прѣспѣвгм, нос}м – прѣнос}м.**

Акцент се неће померати на проклитику ако је акценатована реч и логички акценат, јер би се угрозила информативна страна реченице: **на ккћу, на воду, на глѣву.** Слична је ситуација и са заменицама: **од нѣс, за мним, без ње.**

Предлог испред енклитичке заменице *се* има дугоузлазни акценат: **нс се, њ се,** али **пода се,** а испред енклитике *њ* (од заменице *њега*) акценат је дугосилазни: **нд њ, л њ, зѣ њ.** Примери:

Она нѣ мисли нѣ се.

Што нѣ рѣд}ш, билан бсо.

Пѣзи, да нѣ пррћ{ш прект шум{.

9. Акцентовање речи. Акцентовање речи у српском језику врши се само у стручним књигама, приручницима намењеним странцима и у речницима. Пошто српски акценти нису тако чести као семантичко-диференцијални знаци, њих није нужно обележавати у писаној речи. Ево како би изгледала једна акценатована песма исписана на српском језику.

Песма Алексе Шантића *Вече на шкѣљу*

Пкчина плѣвг
Спѣвг
Прохлѣдн} пѣдг мрдк
В; х хрѣди ц*н{
Т*н{
Зѣдњ} рј мен} зрдк.
И јгѣг звоно
Бино,
По к-шу д; шћ{ звл к
С кздгхом тћг{
Дкг{
Кбрѣ} мол} п| к.
Клѣч{ м; шав{
Глѣве
Пред лѣком Бога свѣг.
Сшт: , ал' тѣмо

Сфмо
 Њћт} рфсп{т} Биг.
 И сфн свг блсж{
 Стсж{
 Прохлгдн} пфдг мрдк
 В; х хрѵди ц*н{
 Т*н{
 Зфдњ} рј мен} зрдк.

10. Акцент у дијалектима српског језика. Поједини дијалекти српског језика имају мањи број акцената; има их и таквих који знају само за један акценат. Ти се дијалекатски акценти и по природи својој често разликују од акцената књижевног језика. Дијалекатски акценти могу стајати на било ком слогу речи, и ти су акценти, према томе, слободни. Илустрације ради навешћемо неколико примера који одражавају акценатуацију у дијалекатским говорима српског језика:

девијка, утирник, мотска, ливџа, сестрџ, ноћџ, поток, женд, шумџр, нџрод, гџр{де, р: кџ, глџвџ, дџте, џск, нуџ, крај р{ке, од воде, у билницу, из глџве.

Ево једног краћек текста из дијалекатске грађе српског језика.

Проз два-три дџна чкје се да (')е кџер крџлева млого бина и да крџл обећџј три товџра блџга ономе ко му ју бсдн{ изв}дџ. Ћџволов побратим се јџви крџљу, и крџл наред} да га увџд: код џевијк{. Овџ одмџ повч{: „Побратиме изићс“. Ћџвр га послкша и џевијка је тџ^а чџ^с оздрџвила, а џџволов побратим је од џенрг оцџ доби^о три товџра блџга и зџдоврљ^н отиш^д дома. У тџ^а ссти мџ(х) сномогла се цџрева кџер и ссто онаки кџ што (')е билџ слџба крџлева кџер. Пошто ју нско нсје мог^а извидџт кџзџли су цџру за оног чика, те цџр наред} да му га довџд: . Зџл: ду се овџ брднсјо да нсшта не знџ, морџ (')е да пост|п} по цџреврј жељс. И сџ^д кџ прсје позов{ џџвола: „Побратиме изићс“. Ћџвр му (')е бсјо дџ миј да га може изџгнџт из свџкрга, али кџко искочи из џевијк{, скопџ побратима зџ очи, а овџ се досџти па вџкн{: „Блџж побратиме, гџво моја жџна“. Чџм то чкје џџвр се препџне и од сслнрга стрџ се см{тџ, скочи к море и удџви се. Његов побратим и од цџра добсје три товџра блџга, зџдоврљ^н ојд{ кџћи и с лџ^ако зарџђени^нем богџством сргџно (')е проживсјо дркџи дсјо својега живота.